

Оксана Трачук

ОСНОВНІ ПІДХОДИ СУЧАСНОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ ЩОДО ВИВЧЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ ДОБИ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1920 РР.

Одним із напрямів вивчення досвіду національно-визвольної революції 1917–1920 рр. є дослідження історії діяльності українських партій. За останні роки з даної проблематики написана значна кількість робіт. Це потребує аналізу та узагальнення наявної літератури, виявлення основних підходів в процесі дослідження, окреслення кола питань, які потребують подальшої розробки.

Активне вивчення українських політичних партій даного періоду розпочалося на початку 90-х років ХХ ст. На сьогодні можна окреслити кілька напрямів дослідження. Насамперед, науковці займаються висвітленням історії формування та діяльності окремих партій. Першими почали вивчатися українські партії соціалістичної орієнтації. Достатньо повно в історичній літературі висвітлена Українська соціал-демократична робітничка партія. Історію її становлення та формування програмних засад до початку революції проаналізував В.І.Головченко¹. Діяльність УСДРП у період Української революції 1917–1920 рр. розглянута у кандидатській дисертації О.В.Бобини². Дослідженням міжнародної діяльності партії, включаючи міжвоєнний період, займається А.І.Голуб³. Аналіз діяльності партії присутній фактично у всіх загальних роботах, присвячених даному періоду. Разом із тим, не дивлячись на значний обсяг літератури, ряд аспектів партійної історії залишається не достатньо розкритим. Зокрема, потребує більш ґрунтового аналізу урядова робота партії, виявлення причин її переважно домінуючого становища в державних структурах першої та другої УНР.

Разом із УСДРП активно вивчається друга за впливовістю партія доби революції — Українська партія соціалістів-революціонерів. Практично жодна праця з історії Української революції не обходиться без згадування та характеристики окремих аспектів її діяльності. Але на відміну від УСДРП, якій, як зазначалося вище, кілька авторів присвятили окремі роботи, безпосередньо УПСР присвячені лише монографія та докторська дисертація Т.А.Бевз⁴.

При аналізі літератури з історії УСДРП та УПСР слід відмітити монографію О.Ю.Висоцького⁵. У роботі автор зробив порівняльний аналіз партійних доктрин, основних засад тактики, запропонованих програм державного будівництва, що дало можливість визначити роль та місце кожної партії в Українській революції 1917–1920 рр., показати їхній внесок у процес розбудови української державності.

Значну увагу сучасні дослідники приділяють крайньому лівому флангу, зокрема, українським націонал-комуністичним партіям. Вивчення націонал-комунізму як явища розпочалося ще наприкінці 80-х — початку 90-х років ХХ ст. Спочатку націонал-комунізм був представлений через біографії його яскравих представників⁶. На початку та всередині 90-х років ХХ ст. було захищено кілька дисертацій, предметом дослідження яких стали українські націонал-комуністичні партії⁷. Зарубіжну історіографію проблеми проаналізував Я.О.Потапенко⁸.

Загальна характеристика українського націонал-комунізму як окремого явища і суспільного феномена була дана у праці Дж.Мейса й М.І.Панчука⁹. Автори визначили націонал-комунізм як універсальний феномен міжнародного комуністичного руху, який намагався поєднати теорії ленінізму та «національних побажань у встановленні цінності нації побіч інших пріоритетів «соціалістичного будівництва»¹⁰.

Витоки націонал-комуністичної ідеології та її основні постулати досліджували Г.О.Дичковська, В.І.Кафарський, Ю.А.Левенець, В.А.Потульницький¹¹. На сьогодні узагальнюючими роботами в дослідженні феномену українського націонал-комунізму є праці В.Ф.Солдатенка та О.М.Любовець¹². Водночас, і даний напрям дослідження не можна вважати вичерпаним, подальшого вивчення потребує проблема співвідношення націонал-комуністичних ідей з потребами соціального та національного розвитку України.

Якщо лівий соціалістичний український табір є достатньо вивченим, то значно менше дослідженими є українські центристські та консервативні партії. Певним винятком можна вважати Українську партію соціалістів-федералістів. У окремі періоди революції партія була урядовою і разом із УСДРП та УПСР формувала напрями державної політики УНР, а її члени займали провідні посади в державному управлінні. Тому, вивчаючи Українську революцію, дослідники обов'язково намагаються визначити місце та роль УПСФ у державотворчих процесах тієї доби. Зважаючи

на це, фрагментарне висвітлення програмних засад партії, її тактики містять більшість загальних праць з історії революції. На сьогодні єдиною узагальнюючою роботою з історії партії є монографія В.В.Стрільця, яка охоплює весь період існування партії від її заснування (ще як Української радикально-демократичної партії) до моменту розпуску в 1939 р.¹³. Автору вдалося відтворити цілісну картину функціонування партії, показати її як самодостатню політичну силу з власним баченням шляхів розвитку України.

В порівнянні з УПСФ, ще одна українська партія, яка також періодично делегувала своїх членів до урядів УНР — Українська партія соціалістів-самостійників, — не стала досі предметом ретельного вивчення. Зараз не існує окремої праці, присвяченій тільки їй. У науковій літературі діяльність партії розглядається переважно в контексті викладу подій революції. Тому УПСС чекає свого особливого дослідника.

Інші українські буржуазно-демократичні та консервативні партії вивчені значно менше. Найбільше літератури мається з історії та діяльності Української демократично-хліборобської партії. Аналізу політичної програми партії присвячена стаття Ф.Турченка і Н.Заліської¹⁴. У 2001 р. з історії даної партії О.В.Піскорським захищена окрема дисертація¹⁵. У брошурі О.М.Любовець висвітлена діяльність УДХП протягом всього періоду революції, у додатках наведені основні програмні документи партії¹⁶.

Вивчення правих українських партій тільки розпочалося. Процес організаційного становлення та програмні засади Всеукраїнського союзу земельних власників, Союзу представників промисловості, торгівлі, фінансів та сільського господарства (Протофіс) знайшли відображення в роботах О.Любовець¹⁷. Аналіз названих партій як соціально-політичної бази гетьманату П.Скоропадського здійснив Р.Я.Піріг¹⁸. Урядова діяльність партій побіжно розглянута в дисертаційних дослідженнях О.Є.Бавики та Є.П.Рафаловського¹⁹.

Сучасна дослідниця Т.С.Геращенко висвітлила історію створення Української народної громади, за допомогою якої П.Скоропадський прийшов до влади. Дослідницею у фондах Державного архіву Київської області була знайдена програма партії, яка й була представлена науковому загалу та проаналізована²⁰. Таким чином, поступово сучасна вітчизняна історіографія ліквідує «білі плями» у вивченні українського консервативного табору.

Партійна історія присутня у працях, які характеризують окремі періоди революції. Разом із тим, спостерігається нерівномірність

у висвітленні діяльності партій по періодах. На наш погляд, найповніше відтворена партійна історія доби Центральної Ради. Партійне представництво в Центральній Раді показали С.В.Кульчицький та В.Ф.Шевченко²¹. Взаємостосунки між партіями, боротьба навколо прийняття доленосних законів, різні підходи щодо розв'язання нагальних національно-державних і соціально-економічних проблем розглянуті у роботах О.В.Балицької, О.А.Копиленка, Г.Ф.Кривоший, О.М.Мироненка²² та ін.

Менш дослідженою є партійна історія періоду гетьманату П.Скоропадського та Директорії УНР. Крім названих вже праць, позиція українських партій в період гетьманату, причини їхньої опозиційності проаналізовані у роботах В.С.Клименко-Мудрого, Ф.М.Проданюка та ін.²³. Ґрунтовна характеристика діяльності партій в добу Директорії міститься у дисертаційній роботі В.С.Лозового²⁴, у публікаціях О.Д.Бойко та А.П.Гриценко²⁵.

Ряд авторів у своїх працях характеризують українські політичні партії протягом усєї революції²⁶. Значний доробок у цьому напрямі здійснив В.Ф.Солдатенко. З його ґрунтовної монографії, присвяченій Українській революції та інших праць вимальовується цілісна картина партійного життя України²⁷. Сюжети партійної історії містять й роботи, які мають статус підручників і навчальних посібників²⁸. Певну інформацію можна взяти й з другого тому багатотомника «Політична історія України»²⁹. Загальні відомості про українські політичні партії дає енциклопедія «Политические партии России. Конец XIX — первая треть XX века»³⁰.

Одним із підходів у дослідженні українських політичних партій став аналіз їхньої діяльності з окремих напрямів. Насамперед, це стосується державотворчої діяльності. Автори в своїх роботах намагаються дати оцінку позицій партій в процесі державного будівництва в Україні, визначити внесок кожної окремої партії для досягнення результатів у цьому напрямі³¹.

Значна увага приділяється дослідниками вивченню аграрних програм партій та їхньої діяльності на шляху розв'язання найгострішої проблеми революції — земельної. Позиція партій щодо можливих шляхів її розв'язання піднімається в цілому ряді спеціальних досліджень³². Вузьке дослідження в цьому напрямі здійснив І.З.Танчин, проаналізувавши форми роботи українських партій серед сільської молоді³³.

З огляду на значний інтерес істориків до військової проблематики в період революції, предметом дослідження стали й програмні

засади партій в галузі військового будівництва. З даного питання захищена низка дисертацій та вийшло ряд публікацій³⁴. Однак, не зважаючи на наявність окремих досліджень, подальшого аналізу потребує партійний склад військових комітетів на різних фронтах та рівень впливовості тої чи іншої української партії серед вояків.

Досить популярним серед науковців є питання участі українських партій у виборчих кампаніях різного рівня, починаючи від загальнодержавних (Установчі збори) до місцевих (земства, муніципалітети тощо). Наприклад, теоретична та практична діяльність партій під час виборів до Всеросійських та Всеукраїнських установчих зборів проаналізовані в роботах О.О.Мельника³⁵ та монографії І.К.Калмакана і Чернеги-Сердюкової³⁶, публікації Й.Русича³⁷. Позиція українських партій та рівень їх впливовості під час виборчої муніципальної кампанії охарактеризована В.М.Бойком³⁸. Характерною ознакою названих праць є те, що предметом їх дослідження стали переважно тільки провідні партії (насамперед, УСДРП, УПСР, УПСФ), поза увагою залишаються інші партії. «Білою плямою» у цьому питанні слід вважати позицію правих політичних партій у виборчих кампаніях, а також визначення їх відсоткової підтримки різними верствами населення в різних регіонах. Поглибленої розробки потребує й питання тактичних засоби боротьби партій у виборчих кампаніях, їх особливості відповідно рівня виборів.

На початковому етапі дослідження знаходиться й питання діяльності партій на регіональному рівні. При висвітленні історії тої чи іншої партії науковці намагаються показати особливості функціонування місцевих партійних осередків, підрахувати приблизну їх чисельність, виявити особливість у розумінні деяких програмних питань. Але на сьогодні бракує праць, в які б відтворювали партійне життя на певному регіональному рівні. Зараз такі регіональні дослідження є лише по двох регіонах — Донбасу та Криму³⁹. На нашу думку, подібні дослідження варто було б провести й щодо інших регіонів. Це дало б змогу побачити реальний вплив тої чи іншої партії відповідно до певної місцевості, а на основі цього узагальнити відповідність партійних програм прагненням тогочасного населення України.

Ще одним напрямом дослідження стала проблема ліквідації багатопартійності в Україні. За останні роки з даної проблематики вийшло ряд монографій⁴⁰ та захищені дисертації⁴¹. У третьому томі шеститомної праці «Політична історія України ХХ ст.» з нових,

сучасних позицій дається зважена, правдива оцінка процесу ліквідації більшовиками опозиційних партій і створення однопартійної тоталітарної системи влади в Україні⁴². Підсумувала наявний історіографічний доробок щодо проблеми ліквідації багатопартійності С.Зборець у кандидатській дисертації⁴³.

Необхідність систематизації написаного спонукає істориків до аналізу історіографії проблеми. Ґрунтовний аналіз літератури з питань становлення та розвитку багатопартійності в Україні в 1917–1925 рр. здійснила в своїй дисертації О.В. Козак⁴⁴. Предметом дослідження стали роботи з історії не лише українських політичних партій, а й всіх, що діяли в Україні в окреслений період. Виявивши і вивчивши літературу, що вийшла з друку протягом 1919–1997 рр., авторка прослідкувала основні тенденції у дослідженні проблеми багатопартійності, з'ясувала рівень її розробки на сучасному етапі. Найбільш повно й системно у роботі висвітлений радянський період. Однак, з моменту написання даної роботи пройшло вже кілька років, тому вона не дає сучасної картини рівня дослідження ряду вузьких питань. До того ж, саме після 2000 р. світ побачили численні праці з історії українських політичних партій.

Історіографічний огляд був здійснений і з окремих періодів Української революції 1917–1920 рр. Так, історіографія доби Центральної Ради висвітлена у роботі П.Я. Білян⁴⁵. На сьогодні захищені дві дисертації з історіографії Української Держави П.Скоропадського⁴⁶. Автори цих робіт зупинилися на характеристиці літератури, яка висвітлює різні аспекти життєдіяльності Української Держави. З позиції історіографії діяльності українських політичних партій слушними є висновки С.Л.Гнатюка, який проаналізував ступень вивченості внутрішньої політики гетьманату П.Скоропадського. Автор звернув увагу на те, що досі залишаються маловивченими обставини заснування Української Народної Громади, підготовка та організація нею гетьманського перевороту, участь та роль в ньому Всеукраїнського союзу земельних власників. Спеціального дослідження, на думку автора, потребує також феномен УНДС/УНС, включаючи вивчення його регіональних і місцевих структур⁴⁷.

Ґрунтовною, узагальнюючою роботою з історіографії Української революції 1917–1920 рр. є монографія В.П.Капелюшного⁴⁸. Проаналізувавши значну кількість наявних праць сучасних дослідників, автор виділив основні підходи та тенденції розробки даної проблематики, окреслив те коло питань, які потребують подальшого поглибленого вивчення.

Неодноразово до аналізу історіографічного доробку повертався В.Ф.Солдатенко⁴⁹. Найсучасніша література з вивчення проблем революційної доби 1917–1920 рр. в Україні була ґрунтовно проаналізована ним у останній статті⁵⁰.

Таким чином, побіжний аналіз наукової літератури з проблем історії українських політичних партій періоду Української революції 1917–1920 рр., дає можливість виявити деякі тенденції та напрями дослідження. Предметом дослідження більшості робіт є партії, що виступили провідними політичними силами Української революції і мали безпосередній вплив на формування державної політики УНР — УПСР, УСДРП, УПСФ. На жаль, партіям, які не відіграли першорядної ролі в революції, дослідники й досі приділяють недостатньо уваги. Недостатньо дослідженими є праві консервативні партії. Нерівномірність висвітлення даної проблеми спостерігається й щодо окремих періодів Української революції. Найбільш вивченими у цьому відношенні є період Центральної Ради. Певною мірою однобічним є висвітлення партійної історії доби Гетьманату, оскільки увага істориків зосереджувалася й продовжує зосереджуватися, насамперед, на опозиційних партіях, тоді як правлячі залишаються маловивченими. Та найменш дослідженим, на нашу думку, є період Директорії УНР.

¹ Головченко В.І. Українська соціал-демократична робітничка партія (1896–1914 рр.): Дис. ... докт. політ. наук. — К., 1999.

² Бобина О.В. Діяльність Української Соціал-Демократичної Робітничої Партії в умовах української національно-демократичної революції 1917–1920 рр.: Дис. ... канд. іст. наук. — К., 200 с.

³ Голуб А.І. Українська соціал-демократія і міжнародний соціалізм: сторінки політичної історії (кінець ХІХ — перша чверть ХХ століття): Навч. посібник. — Дніпропетровськ: ДДУ, 1998. — 92 с.; Голуб А.І. Європейські обрії української соціал-демократії (кінець ХІХ — перша половина ХХ ст.): Монографія. — Дніпропетровськ: ДДУ, 1998. — 156 с.; Голуб А.І. Міжнародна діяльність Української соціал-демократичної робітничої партії (1900–1938 рр.): Дис. ... д-ра іст. наук. — Дніпропетровськ, 1999. — 424 с.

⁴ Бевз Т.А. Між романтизмом і реалізмом (сторінки історії УПСР). — К.: ІПіЕНД, 1999. — 272 с.; Її ж. Українська партія соціал-революціонерів: організація, ідеологія, політика: Автореферат дис. ... докт. істор. наук. — К., 2005. — 35 с.

⁵ Висоцький О.Ю. Українські національні партії початку ХХ століття: соціалістичний сегмент (УСДРП та УПСР у компаративістському вивченні). Монографія. — Дніпропетровськ: ДДФЕІ, 2001. — 160 с.

⁶ *Дорошко М.С.* Георгій Лапчинський: від професійного революціонера до націонал-ухильника // Київська старовина. — 2003. — № 4. — С. 119–126; *Курас І.Ф., Овдієнко Г.О.* Шумський у роки Жовтня і громадянської війни: еволюція поглядів і політична діяльність// УІЖ. — 1990. — № 12. — С. 105–116; *Панчук М.І.* Життя і смерть Олександра Шумського // Про минуле — заради майбутнього. — К.: Вид-во при Київ. Ун-ті, 1989. — С. 319–331; *Польовий М.П.* Нарком Григорій Гринько // там само. — С. 332–341; *Юренко О.П.* Із мороку забуття. Мазлах (Робсмен) Сергій Михайлович // Реабілітовані історією. — Київ-Полтава, 1992. — С. 228–241; *Його ж.* Левко Борисович Ковалів // УІЖ. — 1993. — № 1. — С. 94–104 та ін.

⁷ *Любовець О.М.* Партія боротьбистів в українській революції 1917–1920 рр.: Дис. ... канд. іст. наук. — К., 1993. — 166 с.; *Нагорний В.І.* Більшовизм та український націонал-комунізм в добу революції (1917–1920 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. — К., 1995. — 227 с.; *Сергієнко Ю.Г.* Етика лівого радикалізму в суспільно-політичному житті України з початку ХХ століття до 60-х років: Дис. ...докт. іст. наук. — К., 1996. — 380 с.

⁸ *Потапенко Я.О.* Зарубіжна історіографія українського націонал-комунізму: Автореферат дис. ... канд. іст. наук. — К., 2000. — 20 с.

⁹ *Мейс Дж., Панчук М.* Український національний комунізм: трагічні ілюзії. — К.: ІПіЕНД, 1997. — 82 с.

¹⁰ Там само. — С. 3.

¹¹ *Дичковська Г.О.* Український націонал-комунізм. — К.: ТОВ «Міжнародна фінансова агенція», 1998. — 58 с.; *Кафарський В.І.* Комунізм і український національно-визвольний рух. — Івано-Франківськ: Плай, 2002. — 832 с.; *Левенець Ю.* Теоретико-методологічні засади суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку (друга половина ХІХ — початок ХХ стліття). — К.: Стилос, 2001. — 585 с.; *Його ж.* Ліворадикальні партії в Україні напередодні жовтневого перевороту // УІЖ. — 1992. — № 3. — С. 23–31; *Потульницький В.А.* Теорія української політології: Курс лекцій: Навч. посіб. — К.: Либідь, 1993. — 191 с.

¹² *Солдатенко В.Ф.* У пошуках соціальної й національної гармонії (ескізи до історії українського комунізму). — К.: Світогляд, 2006. — 479 с.; *Любовець О.М.* Націонал-комунізм як політична альтернатива революційної доби 1917–1920 рр. // Україна в революційних процесах перших десятиліть ХХ століття. — К.: ІПіЕД, 2008. — С. 439–514.

¹³ *Стрілець В.В.* Українська радикально-демократична партія: витоки, ідеологія, організація (кінець ХІХ століття — 1939 р.): Монографія. — К., 2002. — 361 с.

¹⁴ *Турченко Ф., Заліська Н.* В'ячеслав Липинський — ідеолог Української хліборобської демократичної партії // В'ячеслав Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. — С. 171–180.

¹⁵ *Піскорський О.В.* Українська демократично-хліборобська партія: ідеологія, досвід, уроки: Дис. ... канд. іст. наук. — Львів, 2001. — 199 с.

¹⁶ *Любовець О.* Нарис історії Української демократично-хліборобської партії (1917–1920 рр.). — К.: ІПіЕНД, 2002. — 68 с.

¹⁷ *Любовець О.* Оформлення українських консервативних партій та їх діяльність в період Гетьманату П.Скоропадського // Над Дніпром і Віслою. Україна і Польща в європейському вимірі — минуле і сучасність. Збірник наукових праць. — Київ-Торон, 2003 — 2004. — № 2–3. — С. 119–127; *І ж.* Українські партії й політичні альтернативи 1917–1920 років. — К.: Основа, 2005. — 311 с. та ін.

¹⁸ *Пиріг Р.Я.* Соціально-політична база гетьманату Павла Скоропадського (квітень-грудень 1918 р.) // Проблеми вивчення історії української революції 1917–1921 рр. — Вип. 2. — К.: Ін-т історії України, 2007. — С. 103–113.

¹⁹ *Бавико О.Є.* Політична опозиція гетьманату П.Скоропадського (квітень-грудень 1918 р.): Дис. ... канд. політ. наук. — К., 2007.; *Рафаловський Є.П.* Продовольча політика урядів Української держави гетьмана Павла Скоропадського: Дис. ... канд. істор. наук. — К., 2007. — 198 с.

²⁰ *Герашенко Т.С.* Українська народна громада // Український консерватизм і гетьманський рух: історія, ідеологія, політика. — Вісник київського державного лінгвістичного університету. — К.: КДЛУ, 2000. — Вип. 4. — С. 196–213.

²¹ *Кульчицький С.В.* Центральна Рада. Утворення УНР // УІЖ. — 1992. — № 5. — С. 71–80; № 6. — С. 76–90; *Шевченко В.Ф.* Політичні партії в Українській Центральній Раді // Українська Центральна Рада: поступ націєтворення та державобудівництва. — К.: Українська Видавнича спілка, 2002. — С. 225–238.

²² *Балицька О.В.* Громадсько-політична діяльність української інтелігенції (березень 1917 — лютий 1918 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. — К., 1993. — 235 с.; *Копиленко О.А.* «Сто днів» Центральної Ради. — К.: Україна, 1992. — 205 с.; *Кривоший Г.Ф.* Етносоціальна база Української революції (березень 1917 — лютий 1918 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. — Запоріжжя, 1997. — 218 с.

²³ *Клименко-Мудрий В.С.* Національно-демократичний рух за часів Української держави гетьмана П.Скоропадського: Дис. ... канд. іст. наук. — К., 1996. — 184 с.; *Останній Гетьман: Ювілейний збірник пам'яті П.Скоропадського. 1875–1945.* — К., 1983. — 398 с.; *Проданюк Ф.М.* Внутрішня політика Української Держави (29 квітня — 14 грудня 1918 р.): Дис. ... канд. іст. наук. — К., 1996. — 230 с.

²⁴ *Лозовий В.С.* Кам'янецька доба Директорії УНР (червень-листопад 1919 р.): Дис. ... канд. іст. наук. — К., 1998. — 188 с.

²⁵ *Бойко О.Д.* Змагання політичних сил за владу в УНР (1919 р.) // Проблеми вивчення історії української революції 1917–1921 рр. — Вип. 2. — К.: Ін-т історії України, 2007. — С. 173–190; *Гриценко А.П.* Політика Директорії і розмежування сил в українському національному русі на початку 1919 року // Там само. — С. 203–26.

²⁶ *Ветров Р.І.* Політичні партії України на поч. ХХ ст. (1900–1925 рр.). — Дніпродзержинськ: Вид-во ДДТУ, 1997. — 111 с.; *Гри-*

ценко А.П. Політичні сили у боротьбі за владу в Україні (кінець 1917 — початок 1919 рр.). — К., 1993. — 101 с.; *Її ж.* Політичні сили у боротьбі за владу в Україні: рік 1919. — 1996. — 81 с.; *Її ж.* Політичні сили у боротьбі за владу в Україні: рік 1920. — 1997. — 94 с.; *Калмакан І.К., Бриндек О.Б.* Виникнення та еволюція національної партійної системи в Україні в ХХ столітті: Дослідження. — Одеса: Астропринт, 1997. — 192 с.

²⁷ *Солдатенко В.Ф.* Українська революція. Историчний нарис. — К.: Либідь, 1999. — 978 с.; *Його ж.* Проблема класово- і національно-політичних сил у концепції української революції // УІЖ. — 1997. — № 5. — С. 3–17; № 6. — С. 3–14; *Його ж.* Володимир Винниченко: на перехресті соціальних і національних прегнень. — К.: Світогляд, 2005. — 324 с.; *Його ж.* Три Голгофи. Політична доля Володимира Винниченка. — К.: Світогляд, 2005. — 350 с. та ін.

²⁸ *Верстюк В.Ф.* Українська Центральна Рада. Навчальний посібник. — К.: Заповіт, 1997. — 334 с.; *Кондратюк В.О., Буравченкова С.Б.* Українська революція: здобутки і втрати в державотворчих змаганнях (1917–1920 рр.). — К., 1998. — 280 с.; Павленко Ю., Храмов Ю. Українська державність у 1917–1919 рр. (Історико-генетичний аналіз). — К., 1995. — 263 с.; *Рубльов О.С., Реєнт О.П.* Українські визвольні змагання 1917–1921. — К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. — 320 с.; Українська державність у ХХ ст.: Історико-політологічний аналіз / В.Адамський та ін. — К., 1996. — 435 с.; Українська революція 1917 — початку 1918 рр. — Запоріжжя: Проміт, 1998. — 262 с.; Українська революція і державність (1917–1920 рр.). — К.: Парламентське видавництво, 1998. — 247 с. та ін.

²⁹ Політична історія України. ХХ ст.: В 6 т. — К.: Генеза, 2003. — Т. 2. — 488 с.

³⁰ Политические партии России. Конец XIX — первая треть XX века: Энциклопедия. — М.: Росспэн, 1996. — 872 с.

³¹ *Єфименко О.Г.* Українські політичні партії та їх роль у розвитку державотворчих процесів в Україні (1917–1920 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. — Харків, 1998. — 164 с.; *Стрілець В.В.* Державотворча діяльність політичних партій України (1917–1920 рр.): Автореферат дис. ... канд. іст. наук. — К., 1992. — 13 с.; *Устименко В.М.* Етносоціальні процеси в Україні та етносоціальна політика Центральної Ради // Проблеми вивчення історії української революції 1917–1921 рр. — Вип. 2. — К.: Ін-т історії України, 2007. — С. 68–89 та ін.

³² *Борисов В.І.* З досвіду рішення продовольчої проблеми в Україні в 1917–1920 рр. (зрівняльний аналіз діяльності політичних партій): Автореферат ... докт. іст. наук. — К., 1993. — 48 с.; *Верхоляк І.М.* Аграрне питання в діяльності українських політичних партій (березень 1917 р. — квітень 1918 р.): Дис. ... канд. іст. наук. — К., 1993. — 168 с.; *Житков О.А.* Аграрне питання у міжпартійних стосунках доби Центральної Ради // Український селянин: Зб. наук. праць. — Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б.Хмельницького, 2006. — Вип. 10. — С. 281–285; *Лозовий В.* Ідеологічні

орієнтації українського селянства в добу революції (1917–1921 рр.) // Україна в революційних процесах перших десятиліть ХХ століття. Збірник. — К.: ІПіЕНД, 2007. — С. 277–288; *Михайлюк О.* Інтелігенція і «пробудження» села в 1917 р. // Там само. — С. 265–277; *Марочко В.І.* Українська селянська кооперація: Історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.). — К., 1995. — 216 с. та ін.

³³ *Танчин В.З.* Діяльність політичних партій України серед сільської молоті в період визвольних змагань (1917–1920 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. — Львів, 1995. — 189 с.

³⁴ *Зінкевич Л.В.* Розпад російської армії та український військовий рух в умовах національної революції на Україні (березень 1917 — лютий 1918 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. — Львів, 1995. — 207 с.; *Зінкевич Р.Д.* Діяльність українських партій партій серед армій і тилкових гарнізонів Південно-Західного і Румунського фронтів (лютий 1917 — січень 1918 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. — Львів, 1995. — 202 с.; *Мацагор О.А.* Програмові засади та діяльність українських партій у сфері військового будівництва (березень 1917–1920 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. — К., 2002. — 179 с.; *Савченко Г.* Участь українців російської армії в діяльності міжнародних військових органів (жовтень–грудень 1917 р.) // Україна в революційних процесах перших десятиліть ХХ століття. Збірник. — К.: ІПіЕНД, 2007. — С. 288–298 та ін.

³⁵ *Мельник О.О.* Ставлення українських політичних партій до Всеросійських і Українських установчих зборів (березень 1917 — квітень 1918 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. — К., 1995. — 182 с.; *Його ж.* Тактика українських партій у виборчих кампаніях 1917–1918 рр. // Україна в революційних процесах перших десятиліть ХХ століття. Збірник. — К.: ІПіЕНД, 2007. — С. 149–163.

³⁶ *Калмакан И.К., Чернега-Сердюкова Т.Н.* Идея Учредительного собрания в програмных и теоретических документах всероссийских и украинских политических партий (1905–1918): Монография. — Одесса, 2000. — 204 с.

³⁷ *Русіч Й.* Українське питання на Всеросійських установчих зборах: (Або про ще одні ілюзії українських соціалістів) // Розбудова держави. — 1996. — № 8. — С. 45–48.

³⁸ *Бойко В.М.* Українські політичні партії і блоки у виборчій муніципальній кампанії 1917 р.: Дис. ... канд. іст. наук. — К., 1997. — 198 с.; *Його ж.* Політична риторика муніципальних виборів 1917 р. як етап встановлення демократії // Проблеми вивчення історії української революції 1917–1921 рр. — Вип. 2. — К.: Ін-т історії України, 2007. — С. 57–67.

³⁹ *Афонин Ю.В.* Расстановка классовых и партийно-политических сил в Донбассе в период подготовки и проведения социалистической революции (март 1917 — март 1918 гг.): Автореферат дис. ... канд. іст. — К., 1990. — 17 с.; *Королев В.И.* Деятельность политических партий в Крыму и Северной Таврии. 1899–1918 гг.: Дис. ... докт. іст. наук. — К., 1996. — 390 с.

⁴⁰ *Бриндак О.* Ліквідація політичної опозиції та встановлення однопартійної системи в Україні в 20-ті роки ХХ ст. — Одеса: Астропринт, 1998. —

184 с.; *Ветров Р.* Ліквідація багатопартійності в Україні (1920–1925 рр.). — Дніпродзержинськ: ДДТУ, 2007. — 344 с.; Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст.: Історичні нариси. — К.: Наукова думка, 2002. — 952 с.; *Ченцов В.* Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки. — Тернополь: Збруч, 2000. — 482 с.

⁴¹ *Білошицький С.* Формування монопартійної системи в Україні: передумови, форми і методи (1917 — перша половина 20-х років): Автореферат дис. ... канд. іст. наук. — Донецьк, 2001. — 19 с.; *Остапенко Я.* Ліквідація більшовиками опозиційних політичних партій в Україні (1920–1925 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. — Х., 2000. — 221 с.

⁴² Політична історія України в XX століття: У 6 т. — К.: Генеза, 2003. — Т. 3. — 447 с.

⁴³ *Зборець С.* Ліквідація багатопартійності в Україні (1920–1925): Історіографія проблеми: Дис. ... канд. іст. наук. — Дніпропетровськ, 2007. — 206 с.

⁴⁴ *Козак О.В.* Багатопартійність на Україні (1917–1920 рр.). Історіографія проблеми: Дис. ... канд. іст. наук. — Х., 1999. — 200 с.

⁴⁵ *Білян П.Я.* Історіографія Української революції 1917 — початку 1918 рр.: Дис. Канд. іст. наук. — Львів, 2001. — 234 с.

⁴⁶ *Гнатюк С.Л.* Внутрішня політика гетьманату П.Скоропадського: Українська історіографія проблеми: Дис. ... канд. іст. наук. — К., 2002. — 249 с.; *Грибоєдов С.В.* Українська держава П.Скоропадського: Історіографічне дослідження: Автореф. ... канд. іст. наук. — К., 2000. — 18 с.

⁴⁷ *Гнатюк С.Л.* Назв. праця. — С. 58, 188.

⁴⁸ *Капелюшний В.П.* Здобута і втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917–1921 рр.): Монографія. — К.: Олан, 2003. — 608 с.

⁴⁹ *Солдатенко В.* Українська революція: концепція та історіографія. — К.: Пошуково-видавниче агенство «Книга пам'яті України», 1997. — 416 с.; *Солдатенко В.* Українська революція: концепція та історіографія (1918–1920 рр.). — К.: Пошуково-видавниче агенство «Книга пам'яті України», 1999. — 508 с.; *Солдатенко В.Ф.* Новітні видання і дослідження з історії Української революції (1917–1920 рр.) // Актуальні проблеми вітчизняної історії XX ст.: Збірник наукових праць, присвячений пам'яті академіка НАН України Юрія Юрійовича Кондуфора. — К., 2004. — Т. 1. — С. 237–305.

⁵⁰ Солдатенко В.Ф. Новітні тенденції й актуальні проблеми історіографічного освоєння процесів революційної доби 1917–1920 рр. в Україні // Україна в революційних процесах перших десятиліть XX століття. Збірник. — К.: ІПіЕНД, 2007. — С. 5–24.